

BODNÁR ERZSÉBET

**A KELETI KÉRDÉS ÉS A BALKÁN AZ OROSZ KÜLPOLITIKÁBAN A 19. SZÁZAD ELSŐ
FELÉBEN**

Budapest, Hungarovox, 2008. 223 p.

Bodnár Erzsébet neve jól ismert az Oroszország, a keleti kérdés és a Balkán 19. század története iránt érdeklődők előtt. A 2008-ban megjelent tanulmánykötet 12 munkát tartalmaz, melyek a 18. század végétől a 19. század közepéig adnak bepillantást Oroszország keleti politikájába, illetve az itáliai ügyekkel kapcsolatos állásfoglalásába. A kiadvány olyan tanulmányokat gyűjt össze, melyek folyóiratokban, tanulmány- és konferenciakötetekben korábban már napvilágot láttak. A kötet felosztása tematikus és kronologikus. A keleti kérdésben követett orosz külpolitikával nyolc, a keleti kérdés speciálisabb

összetevőivel, illetve az európai ügyek és a keleti kérdés összefonódásával négy tanulmány foglalkozik. A magyar történetírást a történeti keleti kérdés ilyen aspektusú vizsgálatának alig szentelt figyelmet. Bodnár Erzsébet tanulmánykötete ezt a hiányt pótolja. A kiadványban a szerzőnek a moszkvai Orosz Birodalom Külügyi Levéltárában folytatott kutatási eredményei is megmutatkoznak. A kötet végén található a tanulmányok eredeti megjelenési helyének listája, illetve a szakirodalom és forrásjegyzék. A kiadvány jellegéből adódóan előfordulnak ismétlések (pl. a keleti kérdés fogalmának meghatározása, a keleti ügyekben folytatott orosz politika okai), melyek azonban nem teszik a könyvet nehézkessé, sőt a téma komplex jellege miatt kifejezetten hasznosnak bizonyulnak.

A szerző a bevezetésben kiemelve a fontosabb kulcsmozzanatokat tisztázza a keleti kérdés fogalmát. A kötet első tanulmánya a téma historiográfiai áttekintésével foglalkozik (*A keleti kérdés- és Balkán-kutatás az orosz történetírásban*), melyben Bodnár Erzsébet a keleti kérdés 18. század végétől 1856-ig tartó eseményeit feldolgozó munkákat tekinti át. 1830-tól Oroszországban megnőtt a keleti kérdéssel kapcsolatos publikációk száma, a külpolitikai koncepciókban elcinte megmutatkoztak a szalavofilek és a nyugatosok vitái. Sz. M. Szolovjov és Sz. Sz. Tatyiscsev új szempontokat és megközelítéseket vetettek fel, munkáikban különböző véleményeket fogalmaztak meg a keleti kérdés kialakulásáról és tartalmáról. Bodnár Erzsébet elemezte a szovjet korszak keleti kérdéssel foglalkozó történetírását is. Az 1960-as évek elejétől a kérdés kiemelt helyen szerepelt az orosz külpolitikával és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó munkákban (pl. „Diplomáciatörténet”). Mérföldkőnek számít a téma vizsgálatában N. Sz. Kinjapina munkája („Oroszország külpolitikája a XIX. század első felében”). A Balkán és a keleti kérdés vizsgálatával foglalkozó történészek között irányzatokat lehet elkülöníteni. A. L. Sapiro, A. M. Sztanyiszlavszkaja, A. F. Fagyjev, A. V. Georgijev Oroszország politikáját tanulmányozták a Közel-Keleten a 19. század első felében. A második csoportban található történészek (G. Sz. Groszul, V. M. Groszul, V. N. Vinogradov) a keleti kérdés fontos részét alkotó Balkán problémáira szakosodtak. A harmadik csoport kutatói (A. F. Miller, A. D. Novicsev, I. L. Fagyjeva és mások) az Oszmán Birodalom történelmével foglalkoztak. Jelentős tudományos eredménynek tekinthető, és nagymértékben megkönnyíti a kutatást, hogy 1960–1995 között 16 kötetben sok releváns dokumentumot adtak ki. A szerző tanulmánya végén felvázolja a még kevés figyelmet kapott aspektusokat.

A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig című, átfogó jellegű tanulmány nyitja meg a keleti kérdéssel foglalkozó részt. A 18. század első felétől Oroszország aktívan részt vett a Balkánon zajló eseményekben. Az Orosz Birodalom súlya és déli irányú aktivitása a nagyhatalmakat cselekvésre készítette, így a Balkán a nemzetközi konfliktusok csomópontjává vált. A szerző kiemeli, hogy a keleti kérdés új tartalmakkal bővült, és a tengerszorosokért folytatott versengés kiterjedt a Balkán, Egyiptom, Konstantinápoly és a Közel-Kelet térségére is. A tanulmány bemutatja az 1768–1774-es orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békét és annak hatásait a Dunai Fejedelemségekre. A 18. század végére a nemzetközi kapcsolatokban a tengerszorosok kérdése vált a legkielezettebb problémává. 1799-ben Oroszország és Törökország Napóleon területi foglalásai miatt szövetséget kötöttek. Ekkorra körvonalazódott az orosz külpolitika új elképzelése, az Oszmán Birodalom épségének megőrzése. Az orosz–török kapcsolatok 19. század eleji történetében Napóleon politikájának nagy szerep jutott. 1815-ig Franciaország és az ellene létrejövő koalíciók közti ellentétek egyik fő forrása a Földközi-tenger keleti medencéje és a Balkán maradt. 1805-ben aláírták az új orosz–török védelmi megállapodást, amely megengedte az orosz hadiflotta számára a tengerszorosok szabad használatát, és megerősítette Oroszország protektori jogát. A török–orosz szövetség kora az 1806–1812-es háború kitérésével zárult le. A bukaresti békét a szerző Oroszország számára rendkívül előnyösnek értékeli. 1815 után az orosz külpolitika arra törekedett, hogy a balkáni népek körében tovább erősítse befolyását, fenntartsa az európai erőegyensúlyt, ezért a Portával szembeni követeléseit körültekintően fogalmazta meg, úgy, hogy ne sértse a többi nagyhatalom érdekeit.

A 18. század és a 19. század fordulója az orosz–török kapcsolatokban bekövetkezett változások miatt fontos időszak a két ország és a nemzetközi kapcsolatok történetében. Ennek áttekintéséhez *A keleti kérdés az orosz külpolitikában (Egy furcsa szövetség: orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén)* című tanulmány nyújt segítséget. Ekkorra egész régiók kerültek ki a Porta ellenőrzése alól, ezért az oszmán kormányzó körök a külpolitika módosítása mellett döntöttek. A megfogalmazott új cél a birodalom területi integritásának megőrzése lett, egyúttal a török állam belső modernizációja is hangsúlyt kapott (a hadseregreform életbevágóan fontos volt). A siker érdekében előtérbe került a békés együttműködés Oroszországgal, illetve a jó viszony fenntartása az európai nagyhatalmakkal. Az 1796–1797-es évek francia magatartása a Portát aggodalommal töltötte el, az egyiptomi hadjárat miatt török hadüzemre került sor. A török szultán Anglia lekötöttsége miatt Oroszországhoz fordult segítségért. Az Oszmán Birodalom a területi veszteségek mellett önállóságának és függetlenségének veszélyeztetettsége miatt közelített Oroszországhoz, utóbbi pedig a Közel-Keleten elért eredményeit, befolyását kívánta biztosítani a térségben. Pál – II. Katalin expanziós külpolitikájától eltérően – jó viszony fenntartására törekedett a Portával. 1799. január 3-án orosz–török szerződést írtak alá. A szerződő felek lezárták a Fekete-tengert és szorosait, Oroszország pedig

garantálta az Oszmán Birodalom szuverenitását. A szövetséghez később több állam is csatlakozott, így létrejött az újabb koalíció Napóleon ellen. Az orosz–török együttműködés sikereit mutatta a Jón-szigetek visszafoglalása a franciáktól, valamint a Hét Sziget Köztársaság megszervezése. Az orosz flotta földközi-tengeri jelenléte Ausztria és Anglia oroszellenes magatartása miatt 1799 októberéig tartott. Pál halála után I. Sándor 1805 szeptemberében megújította a szerződést, és az 1806-ban kitört újabb orosz–török háborúig a térség viszonylagos békéje biztosított volt.

Az Osztrák–orosz együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében című tanulmányban az Oszmán Birodalom ellen irányuló orosz–osztrák szövetségek megkötésének története követhető nyomon. Az első szövetség létrehozására 1697-ben került sor, amelyet 1726-ban megerősítettek. 1746-ban Ausztria és Oroszország 25 évre szóló szövetségi szerződést írt alá. Ez az 1726-os szerződés folytatása és továbbfejlesztése volt. A szerző hangsúlyozza, hogy Pétervár és Bécs szövetsége a következő száz évben az orosz külpolitika alapja maradt. A két birodalom kapcsolatában voltak elhidegítési és szoros együttműködési szakaszok, a szövetség azonban mindkét fél számára hasznosnak bizonyult. Az 1774-es kücsük-kajnardzsi béke megkötése után Ausztria attól félt, hogy Oroszország további területi gyarapodása vagy befolyásának növekedése veszélyezteti Ausztria biztonságát. Oroszország szövetsége maradt, de igyekezett megfékezni annak keleti előrenyomulását. A 19. század első felében a Habsburg Birodalom passzív vá vált, és pozícióját az oszmán ügyek iránt aktív érdeklődést mutató Anglia foglalta el. A szerző I. Sándor 1815 utáni külpolitikájáról hangsúlyozza, hogy legfontosabb törekvése az volt a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa a korábban elért eredményeket, és a balkáni népek körében tovább erősítse a befolyását, illetve fenntartsa az európai egyensúlyt. A tanulmány bemutatja a kongresszusok korának a keleti kérdéshez kapcsolódó határozatait, majd I. Miklós külpolitikáját, és értékeli az 1833-ban Münchengrätzben aláírt orosz–osztrák, illetve orosz–porosz–osztrák szerződést. Az 1840-es évektől I. Miklós a keleti kérdésben az angol–orosz együttműködés megerősítésén fáradozott, az osztrákokkal való együttműködés az európai ügyekre szorítkozott.

A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején (1799–1806) című tanulmányból a 18. század végén a francia terjeszkedés miatt az orosz keleti politikában megjelenő új, átmeneti jellegű problémát ismerhetjük meg, a földközi-tengerit. Az 1799-es orosz–török szövetségi szerződést követően F. F. Usakov admirális a török flottával együttműködve a Földközi-tenger keleti medencéjéből és a Jón-szigetektől kiszorította a franciákat, A. V. Szuvorov pedig Itáliában aratott győzelmeket. A szerző áttekinti az orosz külpolitikát I. Sándor uralkodásának első éveiben, egészen a Porta 1806. tavaszi hadüzenetéig. Az oroszok a tengerszorosok kérdését, a Földközi-tenger keleti medencéjének problémáit, a Balkán-kérdést is sikerrel kezelték a Törökországgal kötött szövetség keretein belül. Az orosz–török viszony megromlásához és a háborúhoz a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások vezettek. Az orosz kabinet az orosz–török viszony átgondolására kényszerült, és az új program kidolgozására a tiltsi béke (1807. június 25.) után került sor.

Bodnár Erzsébet a 18–19. század folyamán a Török Birodalom birtokainak felosztására irányuló számos tervezet közül külön figyelmet szentelt Napóleon 1807. júniusi elképzelésének, amelyet Tiltsiben mutatott be I. Sándornak (*Az „ottomán örökség” a francia–orosz tárgyalásokon, 1807–1808*). A tiltsi tárgyalások azt mutatják, hogy a keleti kérdés volt az egyetlen terület, ahol a francia és az orosz hatalom a korábbi évek véres háborúinak lezárása után közeledett egymáshoz. A Török Birodalom felosztásáról nem született írásos megállapodás, csak arról döntöttek, hogy a keleti kérdés fontos problémáit később tárgyalják meg. A dokumentumok szerint Oroszország nem kívánta a Török Birodalom teljes felosztását, de a részleges felosztás gondolatát nem vetette el. Tiltsit nem hozta meg Oroszország számára az óhajtott eredményeket az Oszmán Birodalom részleges felosztása tekintetében, a keleti kérdést érintő cikkelyek inkább Franciaország számára voltak előnyösek. Az „ottomán örökség” vagy osztozkodás fontos téma maradt Franciaország és az Orosz Birodalom között, és az 1808-as erfurti találkozóig több stádiumon ment keresztül. A tanulmány felvázolja ezeket a kulcspontokat, és kiemeli, hogy a Török Birodalom felosztását maga Napóleon sem akarta. Az 1808 elején Pétervárott folytatott tárgyalások burkolt célja francia részről az volt, hogy Oroszországot keleten egy elhúzódó konfliktusba hajtson bele. Oroszország Napóleon keleti szándékait igyekezett kipuhatolni. Az erfurti találkozó megváltozott politikai körülmények között zajlott le, amikor a francia császár számára különösen fontos volt az oroszokkal való szövetség. Így Oroszország a tiltsinél jóval eredményesebb megállapodást írhott alá. Az Orosz Birodalom Törökország részleges felosztásával szerezte meg az óhajtott területeket, és elérte, hogy a teljes felosztás kérdését elodázzák. Erfurt után az orosz külpolitika követendő elvévé vált az Oszmán Birodalom integritásának megőrzése, és az állam teljes felosztását javasoló tervezetek megvitatása elől kitért, mivel francia csapdát látott benne.

A kötet legátfogóbb munkája az *Oroszország keleti törekvései, 1792–1830* címet viseli. II. Katalin uralkodásától I. Miklósig tekinti át az orosz diplomácia és külpolitika akcióit a keleti kérdésben, valamint a háborúkat és az azokat lezáró békéket. A kiadvány keleti kérdéssel foglalkozó részét *A keleti (krími) háború (1853–1856)* című tanulmány zárja. Bodnár Erzsébet felhívja a figyelmet arra, hogy a háborút egy sor probléma eredményezte, voltak politikai, ideológiai és gazdasági okai, és a Közél-Kelethez,

valamint a Balkánhoz fűződő nagyhatalmi érdekek összeütközéséből fejlődött ki. Források alapján azt állítja a szerző, hogy az oroszoknak konkrét és határozott elképzelésük volt a keleti kérdésben, és I. Miklós komolyan vette az ügyet, ezzel szemben III. Napóleon csupán jó lehetőséget látott a szent helyek körüli vitában, amely révén Franciaország tovább erősítheti nagyhatalmi pozícióit. A tanulmány részletesen bemutatja az orosz diplomácia törekvéseit (főként A. Mensikov herceg konstantinápolyi tárgyalásait), a nyugati államok magatartását, majd a nagyhatalmak katonai és diplomáciai tevékenységét Abdul Medzsid szultán 1853. októberi hadüzenetétől egészen 1854 szeptemberéig, a szövetségesek partraszállásáig Jevpatotijnál, amely az addigi történelem legnagyobb partraszállása volt.

A *Mazzini, a szlávok és a keleti kérdés* című dolgozat szervesen illeszkedik a korábbi, a keleti kérdéssel közvetlenül foglalkozó tanulmányokhoz, ugyanis a szláv probléma a keleti kérdés részeként fokozatosan európai problémává nőtte ki magát, és fontos helyet foglalt el a nagyhatalmi politikában. A kis szláv nemzetek, illetve államok kezdték kialakítani identitásukat, az önálló államiságra vágyakozó Itália pedig megértőnek mutatkozott a függetlenséget és autonómiát követelő déli szlávok törekvései iránt. Ausztria Itália és a szláv államok közös ellenségének számított. A Risorgimento korszakában a szlávok iránti érdeklődés elsősorban a lengyelek iránti szimpátiában nyilvánult meg. Bodnár Erzsébet figyelmeztet arra, hogy a forradalmár hírében álló lengyelekkel az itáliaiak nem akartak túlságosan szoros kapcsolatba lépni, nehogy kiváltsák a nagyhatalmak (főként Oroszország) ellenszenvét. Az itáliai államok számára I. Sándor határon túli alkotmányos diplomáciai törekvései – amelyek az itáliai államok számára megfelelőbbnek és előnyösebbnek tűntek, mint a szomszédos nagyhatalmaké – és az itáliai ügyek iránti érzékenysége a nagy távolság ellenére életben tartotta az oroszok iránti érdeklődést. Az itáliaiak lelkesedését I. Miklós hűtötte le az 1830–1831-es és az 1848–1849-es forradalmak leverésével. Bodnár Erzsébet részletesen bemutatja Mazzini Ifjú Itáliájának elképzeléseit, hangsúlyozva, hogy ebben a külpolitikai koncepcióban az olasz probléma és a keleti kérdés összekapcsolódott. A tanulmány végén a szerző Mazzini terveinek kritikáját adja, felhívja a figyelmet arra, hogy Mazzini egyenlete – ami szerint a nemzet = nép – sok ellentmondást tartalmazott, és a tarka etnikumú közép-kelet-európai népeknek nehéz volt ezt a koncepciót befogadni (tekintve, hogy homogén nemzet meglétét feltételezte az ország területén).

A *Magyar–orosz kapcsolatok a 19. században (József nádor és Alekszandra Pavlovna)* című tanulmány Alekszandra Pavlovna (II. Katalin unokája, I. Pál legidősebb lánya) és József főherceg, 1796-tól Magyarország nádora házasságának szentel figyelmet, az Oroszország és Ausztria közötti diplomáciai kapcsolatokra is kitérve. A két fiatal házassága egyedi esetnek tekinthető, mivel a Romanov- és a Habsburg-dinasztia között nemigen létesültek rokonai kapcsolatok. Az eljegyzésre 1799. március 3-án került sor a szentpétervári palotában, és ez az orosz–osztrák katonai szövetséget is szentesítette. A szerző párhuzamosan tekint át az oroszok itáliai jelenlétének eseményeit és az esküvő előkészületeit. A házassághöz 1799. október 30-án került sor pompás ünnepek keretében. Az ifjú pár december 2-án indult el Gatszinából Bécsbe, és februárban érkezett meg Budára. Az orosz–osztrák kapcsolatok ugyan 1800 elejére megromlottak, de ez nem hatott ki a nádor és a főhercegnő magánéletére. Alekszandra Pavlovna rendkívül népszerű volt a magyarok körében, a fiatal pár fellendítette a kulturális életet. Alekszandra Pavlovna 1801. március 16-án hunyt el.

A Romanov-dinasztia „érdekes, eredeti, rejtélyes és ellentmondásos egyéniségéről” írt tanulmányból megismerhetjük I. Sándor trónra kerülése utáni intézkedéseit, reformjait és külpolitikának jellemzőit, illetve ezek változásait (*I. Sándor: reformer és diplomata*). 1804-re a külpolitikai események miatt Sándor intenzív reformtevékenységének vége szakadt, az államigazgatás átalakításában, a jobbágykérdésben és az oktatásban megszületett néhány liberális reform. Sándor hatalomra jutásakor a belpolitikában jól körülhatárolt programmal rendelkezett, viszont nem voltak világos elképzelései az orosz külpolitikáról. A szerző ennek okait főként a nevelésében látja, a külkapcsolatokról alkotott korai nézeteit leginkább naivnak és idealistának értékeli. Sándor külpolitikai nézeteinek első tömör összefoglalását az a „Titkos utasítás” tartalmazza, amely alapján az orosz–angol szövetséget megkötötték 1805-ben. Első jelentősebb diplomáciai szerepvállalására a tiltsi és az erfurti tárgyalásokon került sor. Az 1802-ben felállított modern külügyminisztérium és a főként külföldiekből álló diplomáciai testület egyre eredményesebben működött. 1815 után a cár a kongresszusok munkájában aktívan részt vett, az európai béke híve volt, és Oroszországot a béke megőrzésének szolgálatába állította. Bodnár Erzsébet szerint ekkor már Sándor elképzelései nem voltak naivak, jól érzékelte az Orosz Birodalom új helyzetét és erejét a nemzetközi kapcsolatokban. Az 1820-as évek forradalmi mozgalmai miatt Metternich osztrák kancellár befolyása alá került. A görög kérdésben végül a görögök megsegítése mellett döntött, és ennek előkészítésére utazott a Krímbe. 1825 novemberében Taganrogból bekövetkezett halála állította le az eseményeket.

A következő tanulmány a Giuseppe Garibaldi szicíliai hadjáratát követő orosz diplomáciai lépéseket veszi nagytító alá (*Garibaldi hadjárata és az orosz diplomácia*). II. Sándor és A. M. Górcsakov orosz külügyminiszter is nyugtalan volt a marsalai partraszállás miatt, és szükségesnek ítélték Garibaldi azonnali visszarendelését. Torino igyekezett elhatárolódni Garibalditól, és megnyugtatón az orosz kormányt.

II. Sándor a hagyományosan jó orosz–nápolyi kapcsolatok miatt nem zárkózott el a nápolyi király megsegítésétől sem. Oroszország a dél-itáliai eseményeket Franciaországgal egyetértésben és annak támogatásával kívánta megoldani, ám III. Napóleon hallgatásba burkolózott. 1860. június 28-án P. Kiszeljov személyesen tárgyalt III. Napóleonnal, de a francia uralkodó konkrét elképzelését a nápolyi ügyel kapcsolatban nem sikerült kideríteni, csak annyit, hogy Franciaország kitart a be nem avatkozási politika mellett. A francia külpolitikát valójában a keleti kérdés érdekelte, melyben az angol egyetértésre nagy szüksége volt. Így a francia politika leblokkolta az orosz aktivitást, és az orosz uralkodó csak erkölcsi támogatásáról biztosíthatta II. Ferencet. Az orosz kabinetnek figyelnie kellett arra, hogy Franciaországgal megőrizze a jó viszonyt, mivel számított rá a krími háborút lezáró párizsi béke revidálásában. A Nápoly–Szicíliai Kettős Királyság összeomlása után Oroszország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Piemonttal, a kapcsolatok helyreállítására csak 1862 nyarán került sor.

Összességében elmondható, hogy a Bodnár Erzsébettől megszokott magas színvonalú, forrásokon és külföldi kutatómunkán alapuló kiadvány látott napvilágot, melyet érdemes megismernie a téma iránt érdeklődő minden olvasónak.